

بررسی عقد مضاربه و عملکرد آن در بانکهای تجاری کشور*
جناب آقای محمود بهمنی
رئیس اداره سرمایه‌گذاری بانک ملی ایران

بسمه تعالی

مقدمه

بانکداری ربوی در ایران که متجاوز از ۱۰۰ سال از عمر آن می‌گذشت با تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا در تاریخ ۱۳۶۲/۶/۱۸ و اجرای آن از ابتدای سال ۱۳۶۳ از سیستم بانکی ایران رخت برپست. بانکداری بدون ربا برای اولین مرتبه در تاریخ بانکداری در جهان و در یک مرحله و به طور کامل و به تمام معنا در سراسر کشور اسلامی ایران از ابتدای سال ۱۳۶۳ به اجراء درآمد و از تاریخ فوق مقرر شد انجام معاملات بانکی بر اساس:

- ۱- احکام الهی
 - ۲- قانون اساسی
 - ۳- قانون عملیات بانکی بدون ربا
 - ۴- آئین‌نامه‌ها و دستورالعملهای اجرائی
- صورت پذیرد.

* برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده مقاله در موسسه بانکداری ایران، تاریخ دفاع از رساله: شهریور ماه ۱۳۷۴، استاد راهنما دکتر ایرج توتونچیان، استاد مشاور دکتر سیدعلی اصغرهدایتی، استاد داور دکتر سید مهدی عمرانی

به منظور انجام وظایف اولیه بانکداری، طبق این قانون، بانکداری در ایران نیز مانند سایر کشورهای جهان بر اساس جمع‌آوری سپرده‌ها و اعطای تسهیلات در قالب عقود مختلف اسلامی (مضاربه، مشارکت مدنی، سلف و...) پایه‌گذاری گردید.

با توجه به گذشت متجاوز از ۱۰ سال از سابقه عملیات بانکی بدون ربا و عملکرد بانکها و تجربیات عملی مصمم شدم تا در خصوص یکی از عقود اسلامی مقاله‌ای را هرچند مختصر ارائه نمایم. بدین منظور عقد مضاربه را (به دلیل جایگاه خاص آن در قانون عملیات بانکی بدون ربا و تخصیص درصد قابل توجهی از تسهیلات اعطائی نظام بانکی و عملکرد آنها) انتخاب و عملکرد بانکها را در خصوص این عقد از سال ۱۳۶۳ لغایت ۱۳۷۲ مورد بررسی همه جانبه قرار داده و تا حد امکان از عملکرد بانکها نتیجه‌گیری نموده و پیشنهادات اصلاحی خود را در خصوص اجرای صحیح این عقد (مضاربه) ارائه نمایم.

تاریخچه مضاربه

در عربستان قبل از اسلام نیز مضاربه در میان مردم با همین نام رایج بوده و شغل غالب مردم در آن روزگار، خصوصاً آنانکه در مکه زندگی می‌کردند تجارت بوده است.^۱ مضاربه میان آنان بدینگونه بوده که یک نفر سرمایه خود را به دیگری می‌داد تا با آن به تجارت بپردازد و سود آنرا بین خود تقسیم می‌کردند و خسارت احتمالی هم متوجه صاحب مال بوده است.

در کتاب وسایل‌الشیعه^۲ از امام صادق (ع) روایت شده است که عباس بن عبدالمطلب عموی پیامبر اموالش را با مضاربه به جریان می‌انداخت و با عاملین شرط می‌کرد که از راههای خطرناک مثل دره‌ها، دریاها عبور نکنند تا از سرقت و غرق شدن اموال موضوع مضاربه جلوگیری شود. چون نوع شرط خدمت رسول خدا (ص) عرض شد، آن حضرت فرمودند اشکال ندارد.

در قرآن کریم لفظ قراض و مضاربه به مفهوم اقتصادی مورد نظر نیامده ولی ماده آن قرض و ضرب و مشتقات دیگر آن آمده است. خداوند در سوره مزمل، اصحاب رسول خدا را به سه گروه تقسیم کرده است:

- ۱- گروه اهل عبادت و شب‌زنده‌داری
- ۲- گروه اهل تجارت به معنی عام آن

۱- ابراهیمی، محمدحسین - کتاب مضاربه در اسلام - انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم صفحه ۹ چاپ ۱۳۷۱

۲- وسایل‌الشیعه جلد ۱۳ صفحه ۱۸۳ به نقل از کتاب مضاربه در اسلام صفحه ۱۰

۳- گروه مجاهدین در راه خداوند.

خداوند درباره گروه دوم می‌فرماید: «وَ آخِرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ الْاَلِه... گروهی دیگر به طلب روزی خدا به سفر می‌روند. چون در این آیه شریفه فعل یضربون آمده و مضاربه از این ماده است و اشاره به روزی در سفر شده و از خصوصیات مضاربه روزی جستن در تجارت است چنین استفاده می‌شود که در این آیه اشاره به مضاربه شده است.

اصول و مبانی عقد مضاربه

مضاربه عبارتست از توافقی که میان دو طرف صورت می‌گیرد بدینگونه که یکی با در اختیار گذاردن سرمایه (پول) و دیگری با تلاش و فعالیت خود و هر آنچه برای بکار بردن این پول دارد بر این اساس که سود به صورتی که توافق می‌کنند میانشان تقسیم شود. در فرهنگ اصطلاحات فقه اسلامی^۱ مضاربه مشتق است از «ضرب در ارض» به معنی راه رفتن و سفر کردن در زمین بدین لحاظ که در مضاربه شخص عامل به منظور تجارت و تحصیل سود به مسافرت مبادرت می‌نماید و چون سفر به سرمایه مالک و اقدام عامل انجام می‌گردد یعنی هر یک از آنها در این عمل دخالت و تاثیر دارند بدین جهت معنی مفاعله (مضاربه) تحقق می‌پذیرد.

مضاربه در سنت و اجماع از عهد پیامبر اکرم (ص) تا به امروز مشروعیت داشته و دارد چنانکه پیامبر اکرم (ص) زمانی که به پیامبری مبعوث شد مردم به صورت مضاربه با یکدیگر معامله می‌کردند و حضرت آنرا نفی نفرمود و این خود نوعی تقریر^۲ است و همچنین مضاربه از مسائل اقتصادی است که از روز نخست تدوین فقه مورد نظر بوده است. شیخ طوسی در کتاب النهایه و کتاب مبسوط خود که به نظر می‌رسد اولین کتاب منظم و مرتب فقهی باشد مضاربه و قراض را مطرح نموده است.

ویزگیهای مضاربه:

۱- نقد و عین بودن سرمایه

۲- جایز بودن عقد مضاربه

۳- مضاربه از جمله تسهیلات کوتاه مدت می‌باشد.

۱- جابری عربلو، محسن - فرهنگ اصطلاحات فقه اسلامی (در باب معاملات) - انتشارات امیرکبیر، سال ۱۳۶۲ صفحه ۱۶۴

۲- تقریر: اصطلاحی اصولی - فقهی و به معنی مقرر داشتن و تثبیت کردن است و گویند تقریر معصوم حجت است یعنی هرگاه معصوم در محلی حاضر باشد و کسی عملی را انجام دهد و مورد تقیه هم نباشد و ساکت باشد معلوم می‌شود که این عمل شرعی و حجت است.

۴ - جدا بودن نقش مالک و عامل

۵ - هزینه‌های مضاربه کلاً به عهده مالک و از محل سرمایه پرداخت می‌شود.

۶ - عامل امین می‌باشد.

انواع مضاربه:

۱ - مضاربه خاص (مقید)

۲ - مضاربه عام یا مطلق (آزاد)

مضاربه خاص یا مقید آن است که نوع کار و محل آن، زمان و چگونگی کار و کسانی که همکاری دارند و همچنین کالای خاصی که مورد خرید و فروش واقع می‌شود مشخص باشد.

در مضاربه عام یا مطلق عامل حق دارد سرمایه مضاربه را در جهت خرید و فروش انواع کالاهای بازرگانی بکار ببرد و تنها باید عرف را رعایت کند.

مضاربه دارای سه رکن می‌باشد:

۱ - سرمایه

۲ - عمل (کار)

۳ - سود

سرمایه در مضاربه باید وجه نقد و معین و معلوم باشد و از طرف مالک تامین و در اختیار عامل قرار داده شود. رکن دیگر مضاربه کار یا عمل عامل است. کار عامل یک طرف قرارداد و سرمایه مالک طرف دیگر است و با پیوند این دو، سود بدست می‌آید. سودی که از حاصل مضاربه با تجارت عامل از سرمایه بدست می‌آید متعلق به طرفین عقد مضاربه است. این سود طبق ماده ۵۴۹ ق.م.ب. باید جزء مشاع از کل سود مثلاً ربع، ثلث و... باشد.

مضاربه در میان فعالیتهای اقتصادی عملی توزیعی و تجاری است و سرمایه مضاربه را فقط می‌توان در امور تجارت به کار گرفت یعنی خرید و فروش و انتفاع از اختلاف قیمت‌ها در واقع هدف مضاربه که یک امر توزیعی و تجاری است این است که اشخاصی که قدرت و تخصص کار را دارند ولی فاقد سرمایه هستند و به عکس کسانی که دارای سرمایه ولی قدرت و توان کاری ندارند با یکدیگر به شرکت پرداخته و دو عامل کار و سرمایه را به کار گرفته از طرفی موجب تسریع جریان سرمایه برای مبادله کالاهای تولید شده و از طرف دیگر باعث اشتغال غیرمستقیم با افزایش تولید در جامعه اسلامی گردند.

در تحلیل عقد مضاربه باید گفت که این عقد مرکب از سه عقد:

۱ - وکالت

۲ - ودیعه

۳- شراکت

است. زیرا در ابتدای کار صاحب سرمایه به عامل وکالت می‌دهد تا برای او معاملات تجاری انجام دهد (وکالت) و سپس کالای تهیه شده در امر تجارت را به او می‌سپارد (امانت) و در پایان از منافی که حاصل شده با عامل به نسبتی که از قبل تعیین شده در سود شریک می‌شود (شراکت). این اعمال حقوقی جملگی از عقود جایز هستند و شاید مضاربه به همین علل جایز اعلام شده است. بنابراین اگر طرفین در قرارداد مضاربه شروط مخالفی را تعیین نمایند پیمان مضاربه هیچیک از آنان را پایبند نمی‌سازد.

بسیاری از فقها جایز بودن مضاربه را مقتضی ذات عقد شمرده‌اند خصوصاً شرطی که به موجب آن مالک حق فسخ معامله را از جانب عامل سلب نماید، مبطل عقد دانسته‌اند.

در صورتیکه عقد مضاربه به وسیله مالک یا عامل فسخ شود یا به جهتی از جهات عقد منفسخ گردد مضاربه متوقف می‌شود. بنابراین باید مال موضوع مضاربه اعم از نقد و جنس به همان وضعیت که هست تحویل مالک گردد. چنانچه فسخ مضاربه قبل از شروع به عمل باشد چون هیچگونه عملی انجام نشده عامل حقی بر مالک ندارد اما چنانچه فسخ پس از اتمام عملیات تجاری و نقد شدن کالای موضوع مضاربه باشد در این صورت سرمایه کنار گذاشته شده و در صورتیکه سودی باقی ماند به نسبت تعیین شده در قرارداد مضاربه بین مالک و عامل تقسیم خواهد شد و چنانچه سود حاصل نشد عامل حقی بر مالک ندارد.

حال چنانچه زیان متوجه سرمایه شود و مبلغ موجود تکافوی سرمایه اولیه را ننماید همان مقدار سرمایه به مالک داده می‌شود و از بابت کسری سرمایه و اجرت عامل هیچیک حقی بر دیگری ندارند مگر آنکه عامل تعهد پرداخت مقداری از مال خود را در مقابل زیانیکه متوجه مالک شده، نموده باشد و یا به مالک وکالت داده باشد که به مقدار زیان وارده از اموال او تملک نماید.

تعیین نسبت و سهم سود مضاربه

سودی که در مضاربه و در نتیجه تجارت عامل با سرمایه مالک حاصل می‌شود از آن طرفین است و طبق قرارداد قابل تقسیم خواهد بود و سهم سود در مضاربه باید جزء مشاعی از کل سود باشد. نویسندگان حقوق مدنی نیز مشاع بودن سود را مقتضای ذات عقد مضاربه دانسته‌اند.

برای تعیین نسبت سهم سود ابتدا سرمایه مورد نیاز مشخص شده سپس مدت خرید و فروش کالا پیش‌بینی و تعیین می‌گردد و از آنجا که نرخ سود مورد انتظار بانک معین و پیش‌بینی درصد سود حاصل از فروش توسط عامل مشخص است، بانک ابتدا حداقل سود مورد انتظار خود را بر اساس مبلغ و مدت محاسبه نموده و بر آن اساس از سود کل حاصله درصد و نسبت سهم خود را پیش‌بینی

می‌نماید. مثلاً اگر مبلغ $۲۰/۰۰۰/۰۰۰$ ریال سرمایه برای مدت سه ماه جهت خرید و فروش برنج در اختیار عامل قرار گیرد و پیش‌بینی حداقل سهم سود مورد انتظار بانک ۲۴% در سال باشد و کالا در طول مدت قرارداد با ۱۰% سود به فروش برسد عملیات و تعیین نسبت به شرح زیر انجام می‌شود:

$$\text{ریال کل سود} = ۲۰/۰۰۰/۰۰۰ \times \frac{۱۰}{۱۰۰} = ۲/۰۰۰/۰۰۰$$

$$\text{حداقل سود مورد انتظار بانک} = \frac{۲۰/۰۰۰/۰۰۰ \times ۲۴ \times ۳}{۱۰۰ \times ۱۲} = ۱/۲۰۰/۰۰۰$$

$$\text{پیش‌بینی سود کل در مرحله فروش} = ۲/۰۰۰/۰۰۰ - ۱۰۰$$

$$۱/۲۰۰/۰۰۰ \times x$$

$$\text{حداقل نسبت سهم سود} = x = \frac{۱۰۰ \times ۱/۲۰۰/۰۰۰}{۲/۰۰۰/۰۰۰} = ۶۰\%$$

$$\text{نسبت سهم سود عامل} = ۱۰۰ - ۶۰ = ۴۰\%$$

مشاهده می‌شود که اگر بانک بخواهد حداقل پیش‌بینی سود خود را (۲۴%) دریافت نماید $۱/۲۰۰/۰۰۰$ ریال سهم او می‌شود که با توجه به این امر در این مثال نسبت سود بانک از کل سود ($۲/۰۰۰/۰۰۰$ ریال) ۶۰% خواهد بود که این نسبت در قرارداد قید می‌گردد. حال در عمل ممکن است این سود از مبلغ پیش‌بینی شده بیشتر و یا کمتر گردد که در هر حال آنچه که به واقع سود حاصل شده، به نسبت طبق قرارداد تقسیم خواهد شد.

کاربرد مضاربه

قبل از توضیح کاربرد مضاربه در بانکداری اسلامی کاربرد سایر عقود در قالب جدول ضمیمه مختصراً توضیح داده می‌شود. با توجه به قانون عملیات بانکی بدون ربا اعطای تسهیلات با استفاده از عقود مختلف صورت می‌گیرد که با عنایت به ماهیت و اقتضای هر یک از عقود اسلامی در اعطای تسهیلات امکان استفاده از یک یا تعدادی از عقود که در واقع ابزارهای معاملاتی و تجاری اعطای تسهیلات بانکی هستند وجود دارد و به همین علت ضروری است که کاربرد هر یک از معاملات را دقیقاً شناخته و متناسب با مورد معامله در اعطای تسهیلات و مصرف منابع از مناسبترین ابزار مربوط استفاده گردد. بنابراین برای اطلاع از کاربرد هر یک از معاملات مندرج در قانون مزبور در بخشهای مختلف تولیدی، بازرگانی و خدماتی بطور مقایسه‌ای در جدول ضمیمه نشان داده شده که بر اساس آن امر تصمیم‌گیری در این خصوص تسهیل می‌گردد.

ضمناً لازم به ذکر است که گاهی اعطای تسهیلات در چارچوب معاملات متعدد امکان‌پذیر

می‌باشد که این وظیفه مسؤولین معاملاتی بانکهاست که هنگام تصمیم‌گیری با استفاده از تخصص و تجربیات و اطلاعات خود بهترین شیوه را انتخاب کنند. مثلاً برای برطرف کردن نیازهای بخش بازرگانی امکان اعطای تسهیلات در قالب مشارکت مدنی و مضاربه و... وجود دارد که باید با توجه به شرایط متقاضی و نوع کالا و وضعیت بازار اتخاذ تصمیم نمود.

روش‌های مختلف ارزیابی ریسک اعتباری در بانک‌ها

ردیف	شرح ریسک	روش‌های ارزیابی		روش‌های اندازه‌گیری		روش‌های کنترل	
		نقدی	غیر نقدی	نسبتی	نسبتی	نسبتی	نسبتی
۱	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۲	ریسک عملیاتی	●	●	●	●	●	●
۳	ریسک حقوقی	●	●	●	●	●	●
۴	ریسک بازار	●	●	●	●	●	●
۵	ریسک نقدی	●	●	●	●	●	●
۶	ریسک سیستمی	●	●	●	●	●	●
۷	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۸	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۹	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۰	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۱	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۲	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۳	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۴	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۵	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۶	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۷	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۸	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۱۹	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●
۲۰	ریسک اعتباری	●	●	●	●	●	●

روش‌های مختلف ارزیابی ریسک اعتباری در بانک‌ها

جدول کاربرد معاملات مبتنی بر قانون عملیات بانکی بدون ربا در بخشهای اقتصادی

ردیف	بخشهای اقتصادی	تولیدی		ساختمان		داخلی		صادرات		بازگانی		خدمات
		کشاورزی و کشت و صنعت	دامپروری	صانع	مسکن	داخلی	صادرات	بازگانی	واردات			
۱	انواع معاملات اسلامی	-	-	-	-	-	-	*	*	*	*	-
۲	مضاربه	-	-	-	-	-	-	*	*	*	*	*
۳	مشارکت مدنی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۴	فروش اقساطی مواد اولیه لوازم یدکی و ابزار کار	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۵	فروش وسایل تولید ماشین آلات و تاسیسات	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۶	فروش اقساطی مسکن	-	-	-	-	-	-	*	*	*	*	*
۷	اجاره به شرط تملیک اموال منقول و غیر منقول	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۸	سلف پیش خرید محصولات تولیدی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۹	جعاله	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۰	سرمایه گذاری مستقیم	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۱	مشارکت حقوقی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۲	قرض الحسنه اعطائی	-	-	-	-	-	-	*	*	*	*	*
۱۳	مزارعه	-	-	-	-	-	-	*	*	*	*	*
۱۳	مساوات	-	-	-	-	-	-	*	*	*	*	*

ماخذ: استخراج شده از کاربرد عقود بر اساس قانون عملیات بانکی بدون ربا و دستورالعملهای مربوط

حال با توجه به جدول ضمیمه می‌بینیم که بعضی از عقود مثلاً مشارکت مدنی در بخشهای صنعت و معدن، کشاورزی، خدمات و بازرگانی کاربرد دارد ولی بعضی از عقود مثل مضاربه فقط در بخش بازرگانی قابل عمل است این موضوع در ماده ۹ قانون عملیات بانکی بدون ربا صراحت دارد "بانکها می‌توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امور بازرگانی در چارچوب سیاستهای بازرگانی دولت، منابع مالی لازم را بر اساس قرارداد مضاربه در اختیار مشتریان با اولویت دادن به تعاونیهای قانونی قرار دهند."

دیگر اینکه در تعریف مضاربه می‌بینیم که عامل فقط حق مصرف تسهیلات را در بخش بازرگانی دارد و مالک می‌تواند سرمایه را حسب نیاز به تدریج یا دفعتاً واحده در اختیار عامل قرار دهد که در این مورد بانکها موظفند قبل از انعقاد قرارداد مضاربه عملیات موضوع مضاربه را در حد نیاز بررسی و اطمینان حاصل نمایند که اصل سرمایه و سود مورد انتظار در طول مدت مضاربه قابل برگشت است و بانکها بعنوان مالک، هزینه‌های خرید کالا، حمل و نقل، انبارداری، حقوق گمرکی و سود بازرگانی، هزینه‌های بانکی و هزینه‌های بسته‌بندی را قابل قبول دانسته و از محل سرمایه قابل مصرف می‌دانند و سایر هزینه‌ها را با مصالحه طرفین به عهده عامل قرار داده‌اند و از طرف دیگر بانکها می‌بایست در مصرف تسهیلات مضاربه و همچنین برگشت وجوه حاصل از فروش کالا و عملیات اجرائی مضاربه نظارت لازم و کافی مبذول دارند. ضمناً طبق ماده ۱۵ قانون عملیات بانکی بدون ربا قراردادهای مضاربه جزء قراردادهای لازم‌الاجراء می‌باشد یعنی بانک می‌تواند بدون تشریفات در صورت تخطی عامل به اجرای ثبت مراجعه و اجرائیه علیه عامل صادر نماید که لازم‌الاجراء بودن قرارداد از ویژگیهای مضاربه در قانون عملیات بانکی بدون ربا می‌باشد و بانک می‌تواند دیگر از عامل چیزی بابت وثیقه یا تضمین مطالبه نماید. به عبارت دیگر وثیقه و تضمین در قالب مقررات است و جزء ذات عقد مضاربه نیست کاربرد دیگر مضاربه این است که از تسهیلات کوتاه‌مدت بانکها بوده این تسهیلات برای مدت یک دوره خرید و فروش حداکثر یکسال در نظر گرفته شده است.

نقش مضاربه در اقتصاد کشور

در مضاربه عامل نقش وکیل، امین و شریک را ایفاء می‌کند و به جای بانک خرید و فروش کرده و در پایان کار از سودی که حاصل شده به نسبت طبق قرارداد شریک خواهد بود. عامل باید به هر میزان که کالا فروش می‌رود حاصل فروش را به حساب مالک (بانک) واریز نماید در غیر اینصورت در اموال مالک دخل و تصرف نموده و خسارت احتمالی وارده را بایستی جبران نماید. لذا بانکها باید برای جلوگیری از این امر مدت قرارداد را متناسب با یک دوره خرید و فروش قرار دهند مثلاً اگر برای خرید و فروش یک کالا سه ماه فرصت نیاز باشد بانک نباید یک فرصت بیشتر مثلاً شش ماه یا یک سال به عامل بدهد زیرا به او دو امکان داده می‌شود اول آنکه کالای خریداری را احتکار نموده و در پایان مدت قرارداد به فروش برساند که این امر خود می‌تواند موجب احتکار و ذخیره‌سازی کالا شده و قیمت‌ها را

تحت تاثیر قرار دهد. دوم اینکه کالا را در مدت کمتر از قرارداد فروخته و مجدداً برای خود خرید و فروش نماید و در پایان فقط سود یکبار معامله را با بانک تقسیم کند. بنابراین تعیین مدت متناسب با یک دوره خرید و فروش و نظارت بر مصرف تسهیلات و فروش کالای موضوع مضاربه اهمیت بالائی در کنترل قیمتتها دارد.

از طرف دیگر عقد مضاربه به عنوان یک ابزار مهم سیاست تسهیلات مالی کاربرد دارد زیرا با تغییر در پیش‌بینی حداقل سود مورد انتظار بانک می‌تواند تقاضا برای تسهیلات را در این عقد کاهش یا افزایش داده و سیاستهای انقباضی و انبساطی را اعمال نماید.

بررسی روند تسهیلات اعطائی در قالب عقود اسلامی در سالهای ۷۲ - ۱۳۶۳

در بررسی روند تسهیلات اعطائی در سالهای ۷۲ - ۱۳۶۳ مشاهده می‌گردد که تا سال ۱۳۷۰ اعطای تسهیلات بر اساس حد مجاز تعیین شده به وسیله شورای پول و اعتبار بود و رابطه معینی بین میزان منابع جذب شده و تسهیلات اعطائی بانکها وجود نداشت و از سال مذکور بانکها مکلف گردیدند که پس از ملحوظ نمودن ذخایر قانونی به اعطای تسهیلات بانکی بپردازند.

با توجه به سیاستهای تامین مالی محدودکننده بانک مرکزی در زمینه جلوگیری از توسعه نامناسب تسهیلات بانکی در امور بازرگانی و خدمات و عملکرد بخشهای اقتصادی، در هر سال میزان حد مجاز افزایش درمانده تسهیلات اعطائی به تفکیک بخشهای مختلف اقتصادی به وسیله شورای پول و اعتبار تعیین و به بانکها ابلاغ می‌گردد. از سال ۱۳۷۰ در اجرای سیاست آزادسازی نظام بانکی کشور و حذف سقفهای اعتباری به منظور جلوگیری از سوق بی‌رویه منابع مالی به بخشهایی که از سودآوری بیشتری برخوردار بودند بانکها مکلف به رعایت ضوابطی در توزیع تسهیلات در بخشهای اقتصادی شدند بطوریکه از کل افزایش درمانده تسهیلات اعطائی سهم هر بخش با توجه به اولویتهای تعیین شده در برنامه توسعه اقتصادی کشور تعیین گردید. در بررسی عملکرد بانکها در اعطای تسهیلات بانکی ملاحظه می‌گردد که در تمام سالهای مورد بررسی تسهیلات پرداختی در مجموع بیشتر از حد مجاز اعتباری بوده (نمودار شماره ۱) و توزیع آن به سمت بخشهای غیرتولیدی گرایش داشته است فرضاً تسهیلات استفاده شده در بخش بازرگانی و خدمات در اغلب سالها بیشتر از حد مجاز اعتباری بوده است.

یکی از دلایل این امر نرخ سود تسهیلات اعطائی بانکها در بخشهای مختلف اقتصادی می‌باشد زیرا بالاترین نرخ سود تسهیلات بانکی در بخش خدمات و بازرگانی تعیین گردیده و از طرفی در سالهای اخیر سودآوری فعالیتهای بازرگانی موجب گردیده که متقاضیان استفاده از تسهیلات بیشتر به فعالیت در این بخش گرایش پیدا کنند.

جدول شماره (۱)

ترکیب مانده تسهیلات اعطائی بانکها در قالب عقود اسلامی به بخش غیر دولتی
در پایان سالهای ۷۲ - ۱۳۶۳

(درصد)

سال	۱۳۶۳	۱۳۶۴	۱۳۶۵	۱۳۶۶	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲
شرح										
فروش اقساطی	۳۳/۳	۳۲/۳	۳۵/۳	۴۲/۱	۴۶/۶	۴۶/۴	۴۷/۷	۴۶/۷	۴۶/۲	۴۴/۶
مشارکت مدنی	۱۴/۷	۱۳/۰	۱۳/۷	۱۳/۷	۱۱/۵	۱۲/۷	۱۵/۰	۱۷/۷	۱۷/۵	۱۷/۳
مضاربه	۱۸/۱	۱۵/۷	۱۵/۳	۱۲/۴	۱۰/۸	۱۰/۷	۱۰/۲	۹/۶	۸/۴	۷/۵
قرض الحسنه اعطائی	۱۰/۵	۱۰/۶	۱۱/۵	۱۰/۵	۹/۷	۷/۴	۵/۷	۴/۲	۳/۶	۴/۶
مشارکت حقوقی	۳/۵	۷/۳	۶/۵	۷/۱	۷/۱	۵/۷	۴/۵	۴/۸	۵/۱	۴/۱
معاملات سلف	۳/۶	۳/۱	۳/۹	۳/۸	۴/۸	۶/۷	۵/۶	۴/۹	۶/۶	۶/۹
خرید دین	۱۱/۴	۹/۹	۶/۳	۳/۱	۱/۰	۰/۵	۰/۳	۰/۱	۰/۱	۰/۱
اجاره به شرط تملیک	۳/۸	۲/۰	۱/۸	۲/۱	۱/۹	۱/۴	۱/۱	۱/۴	۱/۱	۱/۴
جعاله	۰/۳	۱/۴	۱/۴	۱/۸	۲/۷	۵/۰	۶/۶	۷/۰	۶/۰	۶/۰
سرمایه گذاری مستقیم	۰/۶	۳/۵	۲/۷	۱/۶	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۳	۱/۹	۳/۲
سایر (۱)	۰/۲	۱/۲	۱/۶	۱/۸	۲/۶	۲/۲	۲/۰	۲/۳	۳/۵	۴/۲
جمع معاملات	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰

(۱) شامل مطالبات معوق و سررسید گذشته می باشد.

مأخذ: گزارش اقتصادی و ترازنامه بانک مرکزی ج.ا.ا. سالهای ۷۲ - ۱۳۶۳

در سالهای مورد بررسی علیرغم فعالیت بانکهای تخصصی در جهت اعطای تسهیلات به بخش غیردولتی به دلیل رشد سریعتر مانده تسهیلات بانکهای تجاری در مقایسه با بانکهای تخصصی و همچنین عدم دسترسی بانکهای مذکور به منابع کافی به دلیل ساختار مالی این بانکها، از سهم بانکهای تخصصی کاسته و به سهم بانکهای تجاری افزوده گردید. به طوریکه در سال ۱۳۷۲ سهم بانکهای تجاری و تخصصی به ترتیب ۷۷/۸ و ۲۲/۲ درصد بوده است که این امر نشاندهنده نقش عمده بانکهای تجاری در تامین تسهیلات مورد نیاز واحدهای تولیدی و همچنین مؤید اهمیت عملکرد بانکهای مذکور در فرایند بازسازی و نوسازی اقتصاد کشور می باشد.

طبق آمار ارائه شده تسهیلات اعطائی بانکها عمدتاً به صورت فروش اقساطی، مشارکت مدنی، مضاربه، قرض الحسنه و جعاله پرداخت گردیده است و در مورد تسهیلات مضاربه باید گفت که غالباً این تسهیلات به وسیله بانکهای تجاری پرداخت گردیده مثلاً در سال ۱۳۷۲ از مجموع ۲۰۹۳/۱ میلیارد ریال تسهیلات پرداخت شده توسط سیستم بانکی مبلغ ۱۹۲۶/۹ میلیارد ریال آن مربوط به بانکهای تجاری و ۱۶۶/۲ میلیارد ریال آن مربوط به بانکهای تخصصی می باشد که نشاندهنده اهمیت عملکرد بانکهای تجاری در اعطای تسهیلات مضاربه می باشد.

روند تسهیلات مضاربه که صرفاً در امور بازرگانی قابل پرداخت می باشد در این سالها نشان می دهد که مانده تسهیلات عقد مذکور علیرغم کاهش سهم آن در کل تسهیلات اعطائی (جدول شماره ۱) از رشد مثبت برخوردار بوده است (نمودار شماره ۲) از آنجا که تسهیلات مضاربه صرفاً در بخش بازرگانی قابل پرداخت می باشد و از طرفی همواره سیاست دولت و بانک مرکزی بر محدودیت فعالیت بخش مذکور بوده است، معیناً نرخ رشد مثبت تسهیلات مضاربه و همچنین بخش بازرگانی و خدمات نشانگر انحراف معاملات و تسهیلات اعطائی از روند واقعی خود می باشد.

جدول شماره (۲)

ترکیب مانده تسهیلات اعطائی بانکها در قالب عقود اسلامی به بخش غیر دولتی
در پایان سالهای ۷۲ - ۱۳۶۳

(مبالغ به میلیارد ریال)

سال	۱۳۶۳	۱۳۶۴	۱۳۶۵	۱۳۶۶	۱۳۶۷	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲
شرح										
فروش انقضای	۲۴۷/۹	۶۰۴/۱	۹۹۱/۸	۱۶۵۷/۴	۲۴۵۳/۹	۳۵۳۲/۵	۵۳۵۱/۸	۷۶۶۸/۳	۹۹۴۷/۹	۱۲۴۸۶/۵
مشارکت مدنی	۱۰۸/۴	۲۴۴/۶	۳۸۴/۴	۵۳۹/۴	۶۱۰/۸	۹۶۶/۹	۱۶۸۳/۳	۲۹۰۰/۷	۳۷۵۷/۶	۴۸۳۱/۰
مضاربه	۱۳۵/۷	۲۹۳/۰	۴۲۹/۳	۴۹۲/۱	۵۶۸/۷	۸۱۴/۶	۱۱۴۹/۰	۱۵۸۱/۹	۱۸۱۰/۹	۲۰۹۳/۱
قرض الحسنه اعطائی	۷۸/۰	۱۹۸/۹	۳۲۱/۸	۴۱۳/۴	۵۰۵/۵	۵۶۳/۴	۶۲۹/۹	۶۸۲/۰	۷۷۵/۸	۱۲۸۸/۷
مشارکت حقوقی	۲۵/۷	۱۳۵/۶	۱۸۲/۴	۲۷۵/۶	۳۷۳/۹	۴۳۳/۹	۵۰۹/۹	۷۸۵/۰	۱۱۰۷/۷	۱۱۵۸/۱
معاملات سلف	۲۶/۵	۵۸/۸	۱۰۹/۹	۱۴۹/۶	۲۵۲/۸	۵۰۲/۵	۶۲۷/۶	۸۰۹/۰	۱۴۴۴/۲	۱۹۲۴/۲
خرید دین	۸۵/۲	۱۸۶/۱	۱۷۷/۴	۱۲۲/۰	۵۲/۷	۴۵/۷	۳۲/۰	۱۶/۶	۲۰/۴	۲۷/۱
اجاره به شرط تملیک	۲۸/۰	۳۷/۸	۵۱/۸	۸۲/۷	۱۰۰/۱	۱۰۶/۶	۱۲۵/۰	۲۳۲/۲	۲۳۲/۵	۳۹۲/۹
جماله	۲/۴	۲۶/۱	۳۶/۸	۷۰/۹	۱۴۲/۲	۳۸۰/۷	۷۴۰/۱	۱۱۴۲/۹	۱۲۹۰/۸	۱۶۶۵/۶
سرمایه گذاری مستقیم	۴/۶	۶۵/۶	۷۳/۵	۶۳/۰	۶۸/۵	۹۹/۰	۱۲۳/۵	۲۱۱/۸	۴۰۹/۰	۸۸۹/۶
سایر (۱)	۱/۳	۲۱/۲	۴۴/۵	۷۰/۸	۱۳۶/۷	۱۶۷/۳	۲۱۷/۸	۳۹۴/۶	۷۵۱/۱	۱۲۰۲/۳
جمع معاملات جدید	۷۴۳/۷	۱۸۷۱/۸	۲۸۰۳/۶	۳۹۳۶/۹	۵۲۶۵/۸	۷۶۱۳/۱	۱۱۲۲۹/۹	۱۶۴۲۵/۰	۲۱۵۲۷/۶	۲۷۹۵۹/۱
جمع معاملات قدیم	۳۷۵۷/۰	۳۲۱۰/۱	۲۷۷۴/۸	۲۴۱۱/۶	۲۲۱۳/۴	۲۰۸۴/۴	۱۹۲۷/۰	۱۸۷۲/۳	۲۰۶۲/۲	۲۸۱۶/۵
جمع کل معاملات	۲۵۰۰/۷	۵۰۸۱/۹	۵۵۷۸/۴	۶۳۴۸/۵	۷۴۷۹/۲	۹۶۹۷/۵	۱۳۱۵۶/۹	۱۸۲۹۷/۳	۲۳۵۸۹/۸	۳۰۷۷۵/۶

تحلیل نمونه‌های آماری اخذ شده جهت بررسی نحوه عملکرد بانکهای تجاری کشور در اعطای تسهیلات مضاربه در سالهای ۷۲ - ۱۳۶۳

به منظور بررسی نحوه عملکرد بانکهای تجاری کشور در خصوص اعطای تسهیلات مضاربه از روش نمونه‌گیری تصادفی به ۴۰ واحد از واحدهای بانکهای تجاری در نواحی مختلف تهران مراجعه و تعداد ۴۶۵ قرارداد مضاربه (۱۰٪ کل قراردادها) واحدهای فوق با توجه به حجم فعالیت آنها در سال ۱۳۶۳ لغایت ۱۳۷۲ به صورت تصادفی انتخاب و مورد بازنگری دقیق قرار گرفت. در مشاهده و بررسی پرونده‌های فوق فاکتورهائی که از اهمیت بیشتری برخوردار بودند از جمله نوع تجارت، شخصیت متقاضی، مدت قرارداد، سرمایه مورد نیاز و... مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت که خلاصه نتایج حاصله به شرح زیر است:

۱ - ۸۳٪ متقاضیان تسهیلات را اشخاص حقیقی تشکیل می‌دهند که تنها ۲۶٪ از کل تسهیلات را به خود اختصاص داده‌اند (کمتر از ۸ میلیارد ریال) در حالیکه اشخاص حقوقی با ترکیب ۱۷٪، ۶۴٪ از تسهیلات اعطائی مضاربه را به خود اختصاص داده‌اند (حدوداً ۱۳ میلیارد ریال).

۲ - در ۸۹٪ از نمونه‌های بررسی شده ملاحظه می‌شود که مدت قرارداد بدون در نظر گرفتن مدت واقعی و مورد نیاز برای یک دوره خرید و فروش مشخصاً ۶ ماه در نظر گرفته شده است.

۳ - واحدها نسبت سود بانک و عامل را برای تمام پرونده‌های مضاربه یکسان در نظر گرفته‌اند فرضاً در خصوص خرید و فروش چای، برنج و آهن‌آلات نسبت مذکور ۵۰٪ و ۵۰٪- تعیین شده است در حالیکه به احتمال زیاد سود معاملات مذکور نمی‌تواند یکسان باشد در واقع می‌توان نتیجه گرفت تعیین نسبت سهم سود غالباً مبنائی نداشته و عملاً هنگام تسویه حساب بانک سود مورد انتظار را که نرخ آن توسط شورای پول و اعتبار تعیین گردیده دریافت نموده است.

۴ - نرخ سود مورد انتظار در همه معاملات موضوع مضاربه بر اساس حداکثر نرخ سود پیش‌بینی شده از طرف شورای پول و اعتبار تعیین و دریافت گردیده است.

۵ - تسهیلات مصوبه مضاربه دفعتاً واحده به حساب جاری عامل واریز گردیده و طبق اظهار نظر مسئولین واحدها بعضاً تا زمان مصرف تسهیلات مدتها قسمتی از سرمایه مضاربه در حساب‌جاری عامل بدون استفاده باقیمانده است.

۶ - در هیچیک از قراردادهای مشاهده شده هزینه‌های مضاربه به صورت مجزا مشخص و معین نگردیده است و اگر هزینه‌ای هم ملاک عمل قرار گرفته ظاهراً از محل سرمایه پرداخت گردیده است.

۷ - در کل نمونه‌های بررسی شده واحدها در مقابل اعطای تسهیلات مضاربه از عامل سفته و یا سایر اسناد تجاری به امضاء عامل اخذ می‌نمایند که این امر موجب افزایش هزینه‌های مضاربه و کاهش سود خواهد بود.

- ۸- با ملاحظه پرونده‌ها مشاهده گردید که بعضی از قراردادهای به درخواست عامل تجدید گردیده است که بعضاً نشانگر پرداخت تسهیلات قبلی از محل تسهیلات جدید می‌باشد.
- ۹- در تمام موارد بررسی شده حاصل فروش کالای موضوع مضاربه یکجا و در سررسید قرارداد به حساب وجوه دریافتی مضاربه واریز شده است در صورتیکه می‌توان انتظار داشت کالای موضوع قرارداد در طول مدت قرارداد متناوباً به فروش رسیده است.
- ۱۰- در بررسی پرونده‌ها مشاهده گردید که عمدتاً نظارتی در مراحل تهیه کالا انجام نگرفته است^۱ و واحدها هیچگونه اطلاعی از وضعیت کالا و نحوه نگهداری نداشته و در زمان فروش کالا هیچگونه نظارتی اعمال ننموده‌اند و صرفاً به اظهارات عامل در زمینه تاریخ فروش کالا و مقدار سود اکتفاء شده است.

نتیجه‌گیری

- با بررسی نحوه عملکرد سیستم بانکی کشور در اعطای تسهیلات مضاربه نتایجی به شرح زیر حاصل شده است:
- ۱- کنترل و نظارت در تهیه کالا و همچنین مصرف تسهیلات مضاربه ضعیف می‌باشد.
 - ۲- حاصل فروش کالای مضاربه به حساب بانک در طول مدت قرارداد عملاً واریز نمی‌گردد.
 - ۳- به مدت زمان مورد نیاز انجام معاملات مضاربه در خرید و فروش کالاهای مختلف کمتر توجه می‌شود.
 - ۴- نسبت‌های تعیین شده در معاملات مضاربه هنگام تسویه حساب کمتر ملاک عمل قرار می‌گیرد.
 - ۵- سود واقعی معاملات مضاربه غالباً دریافت نمی‌شود.
 - ۶- عدم توجه به هزینه‌های خرید و فروش در معاملات مضاربه.
 - ۷- تسهیلات جدید بعضاً جهت واریز تسهیلات قبلی مورد استفاده قرار می‌گیرد.
 - ۸- قراردادهای لازم‌الاجراء که می‌بایست به عنوان وثیقه یا تضمین مورد نظر باشد کمتر به آن توجه می‌شود.
 - ۹- آموزش صحیح و عملی کمتر در بانکها صورت گرفته است لذا کمبود نیروی انسانی کارآمد و متخصص در معاملات بانکداری بدون ربا ملموس می‌باشد.
 - ۱۰- تبلیغات صحیح و مناسب جهت آشنائی کامل مشتریان با عقود اسلامی انجام نگرفته است.
 - ۱۱- استفاده مشتریان از تسهیلات چند بانک به طور همزمان به دلیل تخصصی نبودن بانکها و
- ۱- منظور کنترل و نظارت به صورت نمونه‌گیری می‌باشد.

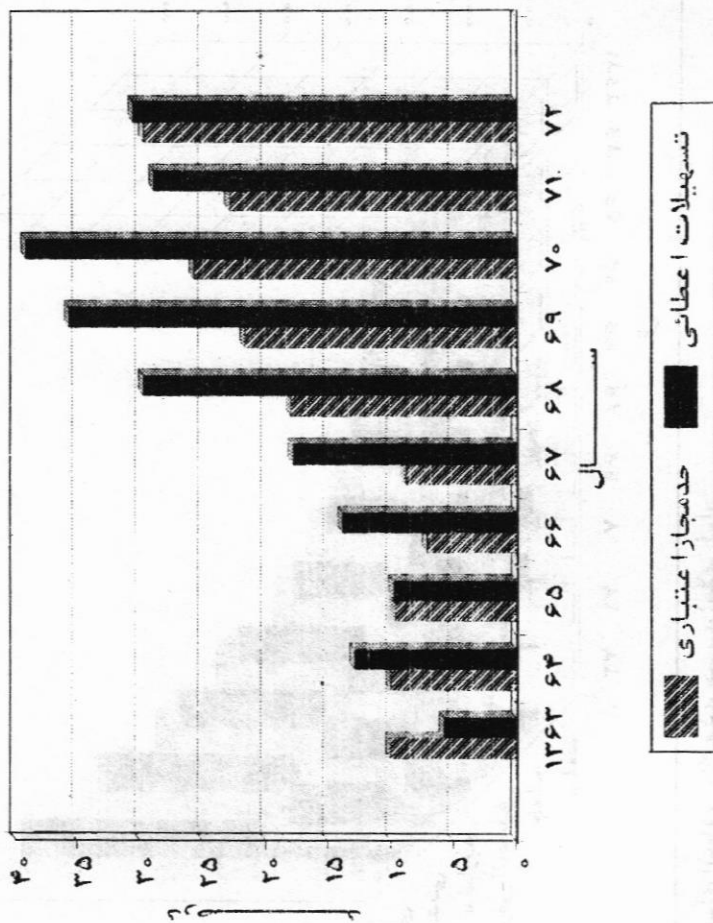
- عدم کنترل دقیق و نظارت مستمر.
- ۱۲ - بعضاً حدمجازهای تعیین شده در بخشهای مختلف اقتصادی توسط بانکها رعایت نگردیده است.
- ۱۳ - در اغلب موارد مشاهده شده است کالای موضوع مضاربه فاقد پوشش بیمه‌ای می‌باشد.
- ۱۴ - عدم تقبل زیان وارده به اصل سرمایه توسط بانکها.
- ۱۵ - کمتر به کیفیت انجام معاملات در امر تشویق و اعطای پاداش به کارکنان بانک توجه گردیده است.

پیشنهادهاد:

- اهم پیشنهادات جهت انجام صحیح معاملات اسلامی و کنترل و هدایت منابع بانک و سپرده‌گذاران به شرح زیر می‌باشد:
- ۱ - تقویت نیروی انسانی متخصص اداره نظارت بر بانکهای بانک مرکزی جهت نظارت و کنترل هرچه بیشتر معاملات بانکها.
- ۲ - ایجاد یک واحد کنترل و نظارت دقیق بر اجرای عقود اسلامی در بانکها تحت عنوان اداره نظارت بر تسهیلات اعطائی در مرکز و دایره نظارت بر تسهیلات اعطائی در مراکز سرپرستی و شعب ممتاز و مستقل.
- ۳ - مدت انجام معاملات مضاربه در خصوص کالاهای مختلف متناسب با نوع و زمان مورد نیاز جهت خرید و فروش کالای موضوع مضاربه تعیین گردد، بدین ترتیب حاصل فروش کمتر مورد سوءاستفاده عامل قرار می‌گیرد.
- ۴ - توجه به قراردادهای لازم‌الاجراء و تاکید بر عدم اخذ وثائق و تضمینات اضافی در معاملات مضاربه.
- ۵ - تقبل زیان احتمالی وارده بر اصل سرمایه در مضاربه که بدین منظور می‌توان کالای موضوع مضاربه را بیمه نمود یا حساب مخصوصی مثلاً بیمه تعاونی معاملات اسلامی با توافق عامل افتتاح و با نظریات موافقت عامل در صدی از سود معاملات مضاربه را در آن حساب متمرکز نمود تا چنانچه زیان احتمالی متوجه اصل سرمایه گردید از محل فوق تامین تا موجب نگرانی عامل نگردد.
- ۶ - هماهنگی و یکسان نمودن نحوه عمل بانکها در اجرای عقود اسلامی.
- ۷ - تخصصی نمودن بانکها جهت ارتقاء کیفیت انجام معاملات و دانش کارکنان بانکها.
- ۸ - ایجاد یک بانک اطلاعاتی در کشور به منظور جمع‌آوری کلیه اطلاعات و کنترل مشتریانی که از تسهیلات چند بانک همزمان استفاده می‌نمایند که بعضاً بر اثر ورشکستگی موجبات زیان بانکها را فراهم می‌آورند.

نمودار شماره (۱)

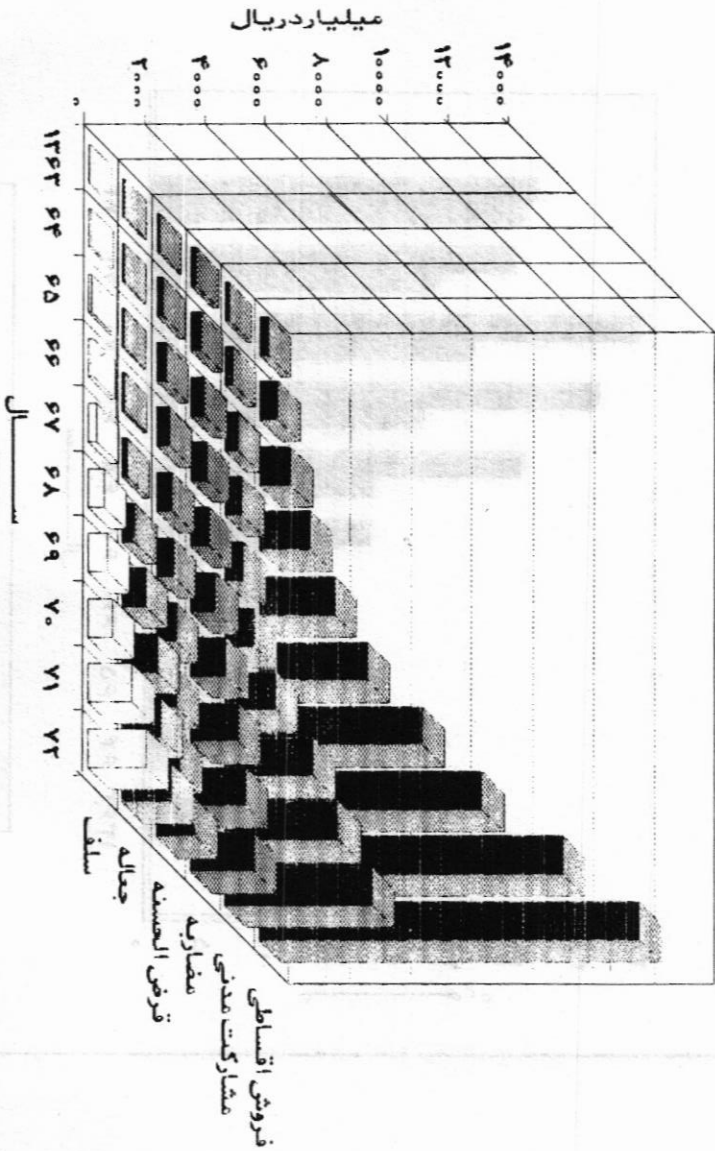
مقایسه‌مآند ه‌تسه‌په‌لات اعطائی بانکه‌ها وحدمجازا اعتباری درسالهای ۷۲-۱۳۶۳

ماخذ: اداره بررسیهای اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

مانده تسهیلات اعطائی به تفکیک عقود

در سالهای ۷۲-۱۳۶۳

منبع: اداره بررسیهای اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران